

**IJTIMOY DAVLAT INSTITUTSIONAL TIZIMLARINI
MUSTAHKAMLASHNING ILMIY VA FALSAFIY–HUQUQIY MASALALARI**

Atavullaev M.A. -
O'zMU dotsenti, PhD

Ijtimoiy davlatni barpo etish va institutsional mustahkamlashning prinsiplari, bir biriga dialektik bog'liq, falsafiy–huquqiy voqeliklar sifatida endi kun tartibiga qo'yilmoqda.

1. Davlat institutlarini xalqqa xizmat qildirish demokratiyaning bosh talablaridan biridir. Tashkiliy–institutsional yondashish, yangi tizimlar joriy etish masalaning bir tomoni, uning ikkinchi tomoni demokratiyani amalda ta'minlashdadir. Sub'ektlar qancha ko'p bo'lsa, xalq hokimiyatchiligini ta'minlash, demokratik boshqarishni joriy etish shunchalik murakkablashadi. Plyuralizm demokratik muhit atributi, ammo u har doim ham demokratiyaga, ijtimoiy taraqqiyotga, manfaatlarni sintezlashtirishga, uyg'unlashtirishga olib kelavermaydi. Inson ongi va ijtimoiy borliqning murakkabligi, ziddiyatli ekani demokratiyani o'yinga yoki hayolot mahsuliga aylantirishi mumkin.

Bugun liberal–demokratik g'oyalar maskani bo'lgan Yevropa demokratik ideallarini tor guruhlar o'yiniga aylantirgan, u inson huquqlari niqobi ostida o'ziga ma'qul kelmagan davlatga, AQSh rahnamoligida, agressiya uyushtirishga tayyor. Vetnam, Yugoslaviya, Iroq, Suriya, Afg'oniston, Eronga uyushtirilgan tajovuzlar g'arbning demokratiya haqidagi "lof"lari boshqayu amallari boshqa ekanini tasdiqlaydi. Ushbu tajovuzlar bejiz ketmaydi, ular liberal–demokratik g'oyalarga ishonchsizlik, shubha uyg'otadi, g'arbning siyosiy modellarini, shu jumladan, ijtimoiy davlat haqidagi farazlarini ham yo'qqa chiqaradi. Ammo g'arb faylasuflari Kant, Monteske, Lokk, B.Rassel, A.Shveysar, G.Toro, D.Dyui, E.Fromm, R. Aron, K.Popper, R.Dal, R.Xaas, A.Rend demokratik qarashlarining tajovuzlarga aloqasi yo'q. Ularga ssientik va falsafiy–huquqiy meros sifatida murojaat etish davom qiladi, milliy demokratik taraqqiyot esa o'zining tarixiy–madaniy va etnosiyosiy paradigmasiga muvofiq keladigan modellar qidirishda davom etadi. Yangi O'zbekistonda barpo etilayotgan ijtimoiy davlat ana shunday izlanishlar mahsuli bo'ladi. Uning modeli umumdemokratik va milliy demokratik qadriyatlar uyg'unligi mahsuli bo'ladi. Unda birinchi prinsip, davlat institutlarini xalq manfaatlariga xizmat qildirishdir.

Bu borada:

- institutsional o'zgarishlar, yangi boshqarish tizimlarini joriy etish byurokratiyaga olib kelmasligi;
- institutlar (vazirliklar, agentliklar, hokimliklar, umuman siyosiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi tizimlar) rahbarlarini tayinlashda vertikal yondashuvdan gorizontol yondashuvga o'tish;
- markaziy institutlarning ayrim funksiyalarini mahalliy institutlarga o'tkazishni izchil davom ettirish;
- institutlar va rahbarlar faoliyatini ijtimoiy nazorat qilish tizimini yaratish;
- davlat boshqaruvi organlari va mahalliy ijro hokimiyati tizimlarini aniqlashtirish hamda ular faoliyatini baholash tizimini ishlab chiqish;
- demokratik taraqqiyot indekslarini yaratish va ularning natijalarini matbuotda e'lon qilib borish tajribasini qo'llash;
- boshqaruvdagi rahbarlar, xodimlar shtat birligini tuman, shahar, viloyat va markaz tizimida shakllantirish;
- joylardagi xo'jalik sub'ektlarining faoliyatini qayta ko'rib chiqish va ulardagi davlat ulushini xususiylashtirishning huquqiy (yuridik) mexanizmlarni yaratish;
- davlat xizmatlari ko'rsatish tizimini takomillashtirish kerak.

Mazkur yo'nalishlardagi asosiy vazifalar Prezidentimizning "Qonunchilik hujjatlari ijrosini samarali tashkil etishda davlat boshqaruvi organlari va mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari rahbarlarining shaxsiy javobgarligini kuchaytirish" (2021,10 fevral), "Yangi O'zbekiston ma'muriy islohotlarini amalga oshirish chora–tadbirlari to'g'risida" (2022, 21 dekabr), "Respublika ijro

etuvchi xokimiyat organlari faoliyatni samarali yo'lga qo'yishga doir birinchi navbatdagi tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida" (2023, 25 yanvar)gi farmonlarida ko'rsatilgan. ssientik va falsafiy-huquqiy nuqtai nazardan ular ijtimoiy davlatning ilmiy va bazaviy-yuridik talablari sifatida qaralishi mumkin.

Davlat institutlarining xalqqa xizmat qilishi qandaydir reja, tadbir yoki farmon bilangina amalga oshirilmaydi, u inson va jamiyat hayotining, aloqalarining permanent davomidir. Unga kundalik hayotdan tortib to davlat rahbariga murojaatgacha, o'zini o'zi boshqarish organi faoliyatida qatnashishdan tortib, to Oliy Majlis qarorlarini baholashgacha bo'lgan jarayonlar kiradi. Bugun ijtimoiy hayoti davlat, uning institutlari bilan bog'liq bo'lmagan fuqaro uchramaydi, ijtimoiy munosabatlarning davlat institutlari orqali yo'lga qo'yilganining o'zi davlat va shaxs aloqalari ijtimoiy davlat negizini tashkil etishini anglatadi. Bu aloqalar sekinlashmaydi, balki, aksincha, yana-da faollashadi. Shunday ekan, ijtimoiy davlat modeli markazida davlat va shaxs aloqalari turadi. Davlatning qaysi prinsiplarni ustuvor tutishi ana shu aloqalarning yo'nalishiga yoki yo'naltirilganligiga bog'liqdir. Gipotetik tarzda bu aloqalar shaxs-davlat-taraqqiyot tizimidan iborat demokratik prinsipdir. Shaxs va Taraqqiyot o'rtasida Davlat, ular manfaatlariga xizmat qiluvchi institut sifatida, turadi. U amal qiladigan demokratik tartiblar va qabul qiladigan qonunlar, yuridik dasturlar birinchidan, uning o'zini xalqqa yaqinlashtiradi, ikkinchidan, taraqqiyotni ta'minlaydi. Mazkur demokratik prinsipni barqaror voqelikka aylantirishdan, avvalo, xalqning o'zi manfaatdor, institutsional o'zgarishlar tashabbuskori bo'lishi darkor. Davlat institutida o'z suverenligini mutlaqlashtirishga moyillik mavjud, xalq uning faoliyatiga befarq bo'lgan zahoti u g'ayridemokratiya tomonga burilishi, xalqqa xizmat qilishdan yiroqlashishi mumkin. Xalqda siyosiy sergaklikni shakllantirish uchun o'zini o'zi boshqarish organlari va fuqarolik jamiyati institutlari tashkil etiladi.

2. Ijtimoiy adolat-ijtimoiy davlat tayanadigan ustuvor prinsiplardan biridir. Undan chekinish ijtimoiy davlat barpo etishni shubha ostiga qo'yadi. Ammo, tajriba ko'rsatadiki, davlat hokimiyatida undan chekinishga bo'slar ham, imkoniyatlar ham ko'p. Ulardan oddiy kishilar, xalq voqif bo'lavermaydi. XX asrning 30 yillarida nemis davlati boshiga kelgan Gitlarning millatchilik g'oyasi xalqni qanday chalg'itganini eslash o'rinlidir. Agar xalqning siyosiy sergaklikni shakllangan va davlatni nazorat qilishi mumkin bo'lganida ikkinchi jahon urushi kelib chiqmasdi. Ijtimoiy adolatni qaror toptirish faqat davlat institutining mahsuli, natijasi bo'lolmaydi. U avvalo ko'pchilikning, xalqning irodasi orqali qaror topadigan prinsipdir.

Ijtimoiy adolat keng voqelik bo'lgani uchun goho uni mavhumlashtirishga moyillik kuzatiladi. falsafiy-huquqiy nuqtai nazardan u qonun talablari in'ikosidir. Ijtimoiy davlat qonunlari orqali adolat o'rnatishni burchi hisoblaydi. Bunday talqinda qonunni adolat bilan aynanlashtirish, qonundan chekinishni esa adolatdan chekinish tarzida tushunish kelib chiqishi mumkin. Ammo xalq talqinida adolat ezgulik, zo'ravonlikni tiyish, tenglik, ijtimoiy tartib, yon bosish, uyushqoqlik kabi ijtimoiy-axloqiy imperativlardan iborat voqelikdir. Qonun talqini bilan xalq talqini o'rtasidagi farq ijtimoiy adolatni ichki ziddiyatlarga to'la voqelik sifatida rad qilishga olib kelmaydi. Ijtimoiy davlatda qonunlar xalq tasavvurlari va an'analarga zid tarzda qabul qilinmaydi, ammo mutlaq ular amrida ham qolmaydi. Qonunlar ishlab chiqish va qabul qilishning o'z texnologiyalari bor, ular goho mavjud tasavvurlar va an'analarga mos kelmasligi mumkin.

- falsafiy-huquqiy nuqtai nazardan ijtimoiy davlatda ijtimoiy adolat:
- umumijtimoiy xarakterga ega yuridik va axloqiy imperativlar uyg'unligi mahsuli sifatida qaror topadi;
- ijtimoiy adolatning bosh sub'ekti xalq bo'ladi, davlat instituti ushbu xalqning irodasini ifoda etadi, bu esa demokratik asosdir;
- qonun ijtimoiy adolatning yagona asosi va kafolati emas;
- ijtimoiy davlatda yuridik institutlarni gumanizatsiyalashtirish ijtimoiy adolatdagi insonparvarlik g'oyalarini qo'llab-quvvatlash orqali ro'y beradi;
- adliya va boshqa davlat institutlari faoliyatini adolat mezonlari(indekslari)orqali baholash tartibi shakllantiriladi;

– adolat institutlari tarmog‘i kengayadi, mahalla, qishloq, aul markazlarida, maktab, kollej va o‘quv yurtlarida yuridik maslahatxonalar (maslahatchilar) paydo bo‘ladi;

– ijtimoiy adolat, inson huquq va erkinliklarini ta‘minlashga yordamlashishga da‘vat etilgan xalq qabulxonalarining institutsional zarurligi o‘ylab ko‘riladi.

Ijtimoiy adolat qonunlarga rioya etish va ijro intizomi orqali qaror topadi. Qonunlarning va ijro intizomining buzilishi ijtimoiy adolatga bo‘lgan ishonchni susaytiradi. Mas‘uliyatsizlik pirovard natijada adolatsizlikka olib keladi.

O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi va Prezidentimizning davlat boshqaruvi, rahbarlarining ijro intizomi, aholining murojaatlardan ijtimoiy adolat talab etayotganlari haqidagi qator farmon va qarorlarida ko‘rsatilgan vazifalar muammoning qanchalik dolzarbligini tasdiqlaydi. Qonunlarga rioya etish, ijro intizomi qoniqarsiz bo‘lib qolayotganini tanqidiy tahlillar tasdiqlaydi.

Masalan, ijro etuvchi hokimiyat institutlari faoliyatini nazorat qilish yetarli shakllantirilmagan.

Ikkinchidan, ko‘pgina qonunlar va ularni anglash, tushunish va amal darajasi rahbarlarda yetarli emas. Qonunlar iqtisodiy, moliyaviy va huquqiy ekspertizadan o‘tkazilavermayapti.

Uchinchidan, qabul qilinayotgan hujjatlar mansabdor shaxslar tomonidan o‘rganilavermaydi.

To‘rtinchisi, shaxsiy so‘rov va qat‘iy talabchanlik o‘rniga ko‘plab ma‘lumotnoma lar va ma‘lumotlar to‘planmoqda.

Beshinchisi, boshqarish institutlarida ijro intizomini talab qilish o‘rniga o‘rta va quyi bo‘g‘in mutaxassislariga liberal munosabat shakllangan [1].

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun Prezident tomonidan samarali, tezkor, iqtisodiy, moliyaviy va huquqiy mexanizmlar bilan ta‘minlangan “yo‘l xaritalari” ishlab chiqish, “ijro.uz” dasturini ishga tushirish, rahbar faoliyatiga oid OAV xabarlarini inobatga olib borish tartiblari ishga tushirildi. Bu yo‘nalishlar jamiyatda ijtimoiy adolat prinsipini qaror toptirish zarur. Shuningdek, Prezident tashabbusi bilan Davlat xizmatlarini uyushtirish tizimi shakllantirildi. Mazkur tizim zimmasiga bir– birlarini takrorlovchi, o‘z vakolatiga taalluqli bo‘lmagan vazifalarni bajaruvchi, davlat boshqaruvi va xo‘jalik funksiyalarini birga qo‘shib olib borish amaliyotidan qutulish, soha xodimlariga munosib ish haqi to‘lash, fuqarolarning murojaatlariga o‘z vaqtida adolat prinsiplarga muvofiq javob berishni ta‘milash kabi vazifalar yuklatildi. Natijadorlik rahbarlar faoliyati mezoni qilib belgilandi. U xalqaro reyting va indekslar bilan uyg‘unlashtirildi. Prezident huzurida tashkil etilgan Davlat xizmatini rivojlantirish agentligi tomonidan tuman, shahar hokimlari faoliyati iqtisodiyot, investitsiya kiritish, qurilish, yoshlar bandligi va bo‘sh vaqtining uyushtirilishi, mahalla hayoti, aholining ular faoliyatidan qoniqishi kabilar asosiy indikatorlar qilib olindi. Shuningdek, shaharlarning qiyosiy ko‘rsatkichlari qilib: Respublika budjeti ga (kontingent) prognoz tushumini ta‘minlash, “Yashirin iqtisodiyot” ulushini qisqartirish, Bandlikni ta‘minlash orqali aholining doimiy daromad manbasini shakllantirish, To‘g‘ridan to‘g‘ri investitsiyalarni jalb qilish, Mahsulotlar eksporti hajmini oshirish, Jamoatchilik fikri asosida qurulish ishlarini amalga oshirish (open budjet tizimi), Go‘daklar o‘limini qisqartirish kabilar tasdiqlanadi [2]. Mana shu ko‘rsatkichlar pirovard natijada u yoki bu hududda ijtimoiy adolatning ta‘minlanganini ifoda qiladi.

3. Ijtimoiy davlatda ijtimoiy tenglik prinsipiga tayanadigan bozor iqtisodiyotini davom ettirish obektiv zaruratdir. Bozor iqtisodiyoti raqobatni, mulkiy notenglikni, tadbirkor va biznes egalari mulk orttirishini qo‘llab–quvvatlaydi. Mulkiy notenglik siyosiy notenglikka aylanishi mumkin. G‘arbdagi ijtimoiy davlatlarda mulkiy notenglik tabiiy hol hisoblanadi. Mulkiy notenglik siyosiy notenglikka olib kelgani tufayli saylov tizimi, xayriya, homiylik va valonterlik, progressiv soliq kabilar amal qiladi. Shu bilan birga, ijtimoiy davlat fuqarolarning xususiy mulkka ega bo‘lishini, xususiy mulk daxlsizligini ta‘minlashning huquqiy mexanizmlarni shakllantiradi.

Ijtimoiy davlatda mulk huquqi inson huquq va erkinliklarining tarkibiy qismi hisoblanadi va u maxsus qonunlar, normativ hujjatlar hamda institutlar orqali himoya qilinadi. Keyingi yetti yil ichida mulk huquqini ta‘minlashga oid 160 dan ortiq huquqiy–normativ hujjat, Prezidentning 30 dan oshiq farmon va qarorlari qabul qilindi. Ular ichida Prezidentimizning 2022, 2023 yillardagi Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomalari, “Mulk huquqining daxlsizligini ishonchli

himoya qilish, mulkiy munosabatlarga asossiz aralashuvga yo‘l qo‘ymaslik, xususiy mulkning kapitallashuv darajasini oshirish chora–tadbirlari to‘g‘risida”gi farmonini eslash mumkin. Konstitutsiyaviy islohotlardan keyin ijtimoiy tenglikni qaror toptirish maqsadida falsafiy–huquqiy ahamiyatga ega quyidagi institutsional tartiblar joriy etildi:

birinchidan, mulk huquqini cheklash endi faqat sud qarori bilan amalga oshirildi;

ikkinchidan, konstitutsiya va normativ hujjatlarga xususiy mulk daxlsiz, degan moddalar kiritildi;

uchinchidan, mulkdorlarga yetkaziladigan zararlar va ziyonlar davlat tomonidan qoplab beriladigan bo‘ldi;

to‘rtinchidan, ko‘chmas mulk obektlariga bo‘lgan huquqlarning davlat reestri hamda ko‘chmas mulk obektlari haqidagi ma‘lumotlar Kadastr va ko‘chmas mulklarini ro‘yxatdan o‘tkazish integratsion axborot tizimiga o‘kazildi;

beshinchidan, aholining huquqiy–moliyaviy va mulkiy savodxonligini oshirish masalalari bilan shug‘ullanuvchi ilmiy–amaliy markazlarni shakllantirishga qaror qilindi [3].

Bozor iqtisodiyoti kichik biznes va xususiy tadbirkorlikdan ijtimoiy tenglik prinsipini qaror toptirish imkoniyati sifatida foydalanadi. Bu, ssientik va falsafiy–huquqiy nuqtai nazardan, bir birini to‘ldirib keladigan jarayonlaridir. Ijtimoiy davlatning ijtimoiy tenglikni qaror toptirish prinsipi kichik biznes va tadbirkorlikni qo‘llab–quvvatlashga undaydi. Postindustrial davlatlarda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning yalpi ichki mahsulotlarni yaratishdagi ulushi 80–85foizni tashkil qilganida u O‘zbekistonda 55 foiz atrofidadir [2].

Kichik biznes va Tadbirkorlar sub‘ektlarining soni yildan yilga oshib bormoqda. Masalan, 2016 yilda ularning har ming kishiga soni 13,2 kishi, 2019 yili 13,3 kishi, 2022 yili 17,9 kishini tashkil qilgan bo‘lsa, bu raqam, 2024 yil boshiga kelib 18,2 kishidan iborat bo‘lgan [1].

Ijtimoiy hamkorlik prinsipiga asoslangan holda shaxsiy va umumijtimoiy manfaatlarni uyg‘unlashtirishga erishish ijtimoiy taraqqiyot kafolatidir. Ijtimoiy davlatning institutsional va funksional shakllanishi, rivojlanishi mazkur prinsipni amalda tasdiqlash, qaror toptirish va unga muvofiq keladigan huquqiy, ma‘naviy makonni yaratishdadir. Ijtimoiy davlatda huquq va axloqning yetakchi bo‘lishi aksioma, ammo ularni uyg‘un ijtimoiy voqelikka aylantirish, davlat va nodavlat institutlari faoliyatiga singdirish oson emas. Bu o‘rinda yuridik qarorlar yetarli emas, ijtimoiy borliqda shunday huquqiy va ma‘naviy muhit yaratish, shakllantirish zarurki, unda har bir inson, har bir institut o‘z faoliyatini shaxsiy va umumijtimoiy manfaatlarni uyg‘unlashtirishdan manfaatdor bo‘lsin. Ma‘naviy va ijtimoiy–axloqiy imperativlar yuridik voqelikni, qonunlarni o‘z ketidan ergashtirsin. Shu nuqtai nazardan ijtimoiy davlat yuksak axloqiy, insonparvar davlatdir.

5. Inson ideal izlab, o‘z taraqqiyotini belgilab, oliyjanob maqsadlarga intilib yashaydi. Ijtimoiy davlat ana shu ideal tomon yo‘ldir. Ijtimoiy davlatning bosh xususiyati insonga bu borada yordam berishi, uning oliyjanob maqsadini iqtisodiy, siyosiy, huquqiy va ma‘naviy–axloqiy mexanizmlari bilan qo‘llab–quvvatlashidadir.

ADABIYOTLAR:

1. www.yuz.uz
2. www.xs.uz
3. Teshaboyev A. Yuksak maqsadlarga faqat xalqni rozi qilish orqali erishiladi// “Yangi O‘zbekiston”, 2023, 10 yanvar.
4. Eshov M. Bugungi O‘zbekiston kechagi O‘zbekiston emas// “Xalq so‘zi”, 2023, 8 sentyabr.

PE3IOME

Mazkur maqolada ijtimoiy davlatning institutsional tizimlarini mustahkamlash zarurati va bu jarayonda yuzaga keladigan muammolarga alohida e‘tibor qaratilgan. Shuningdek, ijtimoiy davlatning institutsional xususiyatlaridan kelib chiqadigan funksional jihatlari tahlil etilib, ularning ijtimoiy taraqqiyotdagi o‘rni yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: demokratiya, dialektika, subyekt, ijtimoiy davlat, plyuralizm, ijtimoiy taraqqiyot.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматривается необходимость укрепления институциональных систем социального государства и уделяется особое внимание проблемам, возникающим в этом процессе. Также анализируются функциональные аспекты, вытекающие из институциональных характеристик социального государства, и раскрывается их роль в социальном развитии.

Ключевые слова: демократия, диалектика, субъект, социальное государство, плюрализм, социальное развитие.

RESUME:

This article focuses on the necessity of strengthening the institutional systems of the social state and pays special attention to the problems arising in this process. It also analyzes the functional aspects derived from the institutional characteristics of the social state and highlights their role in social development.

Keywords: democracy, dialectics, subject, social state, pluralism, social development.